

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het culturele schrijflandschap in Friesland in de 'lange' dertiende eeuw

Bremmer Jr, Rolf H.

Citation

Bremmer Jr, R. H. (2002). *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de 'lange' dertiende eeuw*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/5273>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/5273>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het culturele schrijflandschap in Friesland in de ‘lange’ dertiende eeuw

Rede uitgesproken door

Dr. Rolf H. Bremmer Jr

bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar Friese Taal- en Letterkunde
vanwege de Fryske Akademy te Ljouwert
aan de Universiteit Leiden
gehouden op 20 december 2002

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van it Bestjoer fan de Fryske Akademy, leden van het Curatorium van deze leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,¹

In zijn dikke en populaire geschiedenis van Friesland, *Rerum Frisicarum historia*, verschenen in 1596, merkte Ubbo Emmius over het Fries op, dat deze taal een veelvoudige samenloop van klinkers had en een grote verscheidenheid aan tweeklanken. Dat maakte het Fries moeilijk uit te spreken, maar nog moeilijker te schrijven. Vandaar, aldus Emmius, dat er zo weinig Friese boeken zijn. Die opvatting, dat het Fries haast onmogelijk was om te schrijven, was eigenlijk een verklaring achteraf van de terecht constatering dat er rond 1600 zo weinig in het Fries geschreven en gedrukt werd. De oorzaak van die schaarste aan Friese geschriften zat hem echter niet zozeer in de moeilijkheid om het gesproken Fries weer te geven in geschreven vorm. Het was het betreurenswaardige gevolg van een lang en sluipend politiek en sociaal proces. Het gewest Friesland had immers in 1498 zijn zelfstandigheid verloren, en was in het bezit gekomen van hertog Albrecht van Saksen, wiens bestuurlijk centrum in Dresden lag. Om Friesland te besturen, had hij mensen aangesteld van buiten, die het Fries niet machtig waren. Door de nood gedwongen, moesten de lokale Friese overheden, zowel van de landen en delen, als van de steden en dorpen, een andere taal dan het Fries gebruiken in hun correspondentie met de nieuwe overheid. Dat was dan meestal een noordelijk gekleurd Hollands. De Groninger Frisist Oebele Vries heeft nauwgezet uit de doeken gedaan, hoe, in een glijdende schaal van ambtelijke stukken naar privé-documenten, het Fries als geschreven taal in de loop van de zestiende eeuw binnen een à twee generaties van het toneel verdween. Met een knipoog naar Piet Paaltjens noemde hij die studie *'Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal'*.

De aftocht in de zestiende eeuw van het geschreven Fries voor de huidige provincie Fryslân was al voorafgegaan in andere Friese gewesten. Wat veel Nederlanders niet weten, of als ze Groninger zijn, soms niet willen weten, is dat ook de Groninger Ommelanden, en het kustgebied tussen de Eems en de monding van de Wezer (het huidige Oostfriesland), bewoond werd door mensen die Fries spraken en schreven. In die gebieden was het Fries als schrijftaal al opgegeven in de loop van de vijftiende eeuw en ingeruild voor het Nederduits, de taal van de machtige Hanze. Ook die teloorgang van het Fries is bestudeerd, al is dat proces lang niet zo gedetailleerd in kaart te brengen als voor het Westerlauwers Fries het geval is.

Een vraag, die echter nauwelijks aan de orde is gesteld in de vakliteratuur, is wanneer en hoe het Fries ooit ploeg en koestal ontvluchtte en plaats nam achter de schrijftafel. Het is deze vraag die ik vanmiddag met u wil behandelen. Ik concentreer mij daarbij op wat de Franse historicus Jacques le Goff de 'lange' dertiende eeuw genoemd heeft, die loopt van ongeveer 1180 tot 1330. Daarbij wil ik tevens de opvatting nuance-

1 De tekst van deze oratie vormt de kern van een boek dat, voorzien van illustraties, noten en bibliografie, binnenkort bij de Fryske Akademy in Ljouwert verschijnt als *'Hir is eskrivin'. De doorbraak van de schriftcultuur in de Friese landen in de dertiende eeuw*. Vandaar dat ik hier heb afgezien van annotaties.

ren, dat de Friese maatschappij tot 1300 nauwelijks door de schrijfcultuur was beïnvloed. Misschien zou je dat denken, als je afgaat op de documenten die niet alleen brand- en watersnood overleefden, maar vooral ook de ideologische kaalslag van de Reformatie en de plundering van Geuzen en lokale overheden in de eerste jaren van de Opstand. Bestudering van de bronnen die overgeleverd zijn, geven een ander beeld.

In mijn rede zal ik eerst schetsen hoe schrift en onderwijs naar Friesland kwamen en maatschappelijk relevant werden in de dertiende eeuw. Vervolgens zal ik laten zien hoe het Fries in Latijnse context verscheen, en welke problemen zich voordoen bij het dateren van de eerste Friestalige teksten. En nadat ik heb aangetoond hoe fijnmazig de intern-Friese netwerken waren waarlangs teksten zich konden verspreiden, geef ik tenslotte mijn visie op het verschijnen van de eerste Friestalige documenten.

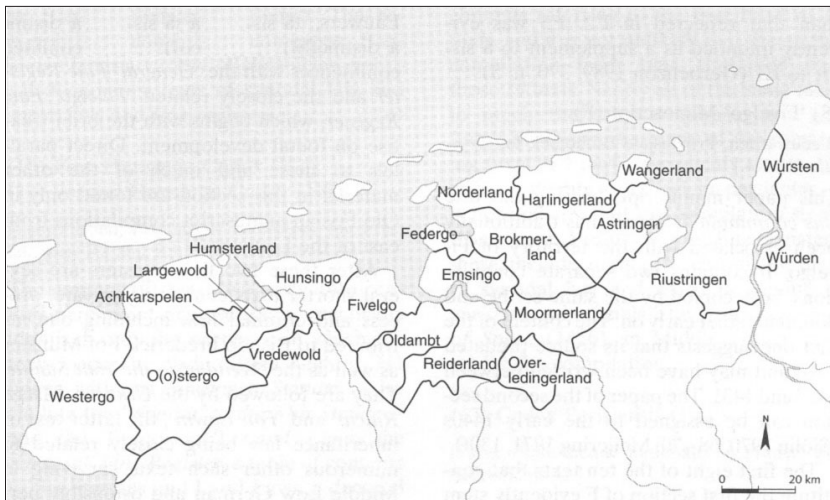
De komst van schrift en onderwijs

Met de komst rond 700 van Engelse zendelingen zoals Willibrord en Bonifacius naar ons land – en dat heette toen nog Frisia – deed ook het boek zijn intrede. Anders dan de Germaanse godsdienst die ze aantroffen, was het christelijk geloof op het geschreven woord gebaseerd – “In den beginne was het Woord” – en kon je alleen echt deel hebben aan dat geloof als je toegang had tot de “heilige Schrift”. Er was een indrukwekkende hoeveelheid literatuur ontstaan rond de Bijbel, noodzakelijk voor het juiste begrip ervan. Ook voor de organisatie van kerk en klooster, en voor de uitvoering van de dagelijkse liturgische handelingen was een omvangrijke boekentraditie ontstaan. Dus toen Willibrord voet aan land zette, had hij zeker boeken in zijn hutkoffer. Een ervan, een kalendarium, is in ieder geval bewaard gebleven. Eigenhandig tekende Willibrord erin aan, op welke dag hij hier aankwam. Hoe dramatisch de invoering van het geschreven woord kon zijn wordt geïllustreerd door de marteldood van Bonifacius bij Dokkum. De teleurstelling van zijn Friese moordenaars was groot, toen ze zijn kisten plunderden. Ze vonden geen gouden kelken, maar boeken, geen zilveren schalen, maar pagina’s vol heilbrengende boodschap. Woedend smeten ze de boeken in de plomp, maar door een wonder bleken ze droog toen Bonifacius’ metgezellen ze de volgende dag kwamen opzoeken.

Na 800, wanneer de eerste zendingsactiviteiten voltooid zijn, wordt onze informatie over het geestelijke leven in de Friese landen schaars, door de ontwrichting die de Noormannen gedurende lange tijd teweeg brengen. Toch verrezen er her en der houten parochiekerkjes, die voorzien waren van de nodige kerkboeken. Tot het inrichten van kloosters kwam het evenwel niet. Alleen was er vrij kort na de dood van Bonifacius in Dokkum een gemeenschap van kannuniken gesticht om de herinnering aan de martelaar levend te houden. Waarschijnlijk was een aantal van hen Engelsen: in ieder geval reisde de Engelse zending Willehad doelbewust naar Dokkum en huisde daar een poosje rond 770. Pas in de tiende eeuw kwam er in Staveren een vestiging van kanuniken bij, evenals in Reepsholt, in het oostelijk gelegen Astringen. Kanuniken waren niet onderworpen aan een strenge kloosterregel, maar leefden wel gemeenschappelijk en legden zich toe op de prediking, het bedienen van de sacramenten en het uitoefenen

van pastorale zorg in de omgeving. Het uiteindelijke toezicht op de uitvoering van de zielzorg in groot-Friesland lag echter ver weg, bij de bisschoppen van Utrecht, Münster en Bremen, en vond gestalte in de jaarlijkse visitatie, waarbij ook gecontroleerd werd of de kerkboeken in orde waren.

Eerst in de tweede helft van de twaalfde eeuw is er sprake van een intensiever geestelijk leven in Friesland, het gevolg van een religieuze en intellectuele revival die al in de elfde eeuw inzet in Frankrijk. Een van de aspecten van die opleving is een hernieuwd enthousiasme voor het kloosterleven. Er worden nieuwe kloosterordes opgericht, die langzamerhand navolging vinden in noordelijker streken. In Friesland resulteerde dat o.a. in de stichting van het klooster Mariëngaarde bij Hallum en het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest, beide in Oostergo. Ten oosten van de Lauwers kwam als eerste het Oldeklooster in het huidige Kloosterburen (Hunsingo), gevolgd door het Benediktijnerklooster bij Feldwerd aan de Dollart (Fivelgo), het St. Bernardklooster in Aduard (Hunsingo) en het klooster Bloemhof in Wittewierum (Fivelgo).

*De Friese landen rond 1300 tussen Vlie en Wezermonding.
De Lauwers loopt tussen Achtkarspelen en Langewold/Vredewold.*

Van de vele kloosterkronieken en abtenlevens die er geweest moeten zijn, zijn er gelukkig enkele overgebleven die ons een goede indruk geven, hoe de oprichters van de kloosters tot hun daad kwamen. Ik noem twee recente edities met name: *De kroniek van Bloemhof*, ook wel *De kroniek van Emo en Menko* genoemd, naar de twee belangrijkste auteurs; voor deze editie tekende o.a. Antheun Janse, verbonden aan onze Opleiding Geschiedenis. De andere is *Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*, vertaald door Herman Lamboij en uitvoerig ingeleid door Hans Mol en Paul Noomen, beide laatsten verbonden aan de Fryske Akademy.

Het is instructief om eens van drie kloosterstichters te zien, hoe zij tot hun daad kwamen. Van Frederik van Hallum, de grondlegger van Mariëngaarde, wordt gezegd, dat hij al als klein jongetje kerkje speelde – een fascinerend spelletje, dat ik vroeger zelf met veel overgave speelde, en dat ik ook mijn kinderen vaak heb zien doen. Ik citeer: '[Frederik] herhaalde vol ijver het Onze Vader, dat hij eens van zijn moeder had geleerd, bouwde kerkjes van klei, maakte altaren, draaide boeken inelkaar van plantenbladeren en probeerde het hele kerkelijke ritueel op zijn kinderlijke wijze na te doen, zo goed als hij kon'. Duidelijk komt in dit kinderspel de rol van kerkboeken naar voren. Geen wonder dat de leiders van het dorp zijn moeder adviseerden dat Frederik verder moest leren. Zodoende werd de leergierige jongen 'aan een school toevertrouwd om te worden onderwezen in alle kennis die bij zijn leeftijd paste'. Kennelijk was er een school in de buurt van Hallum, en hoewel niet vermeld wordt waar die school stond, stel ik mij voor dat Frederik naar het naburige Dokkum is gegaan, waar, zoals we zagen, reeds lang een gemeenschap van kannuniken was. Toen hij daar uitgeleerd was, nam Frederik het besluit om naar Münster te gaan, 'omdat het gerucht ging, dat daar de studie op hoger plan stond, niet alleen in de vrije kunsten maar ook op die van de Heilige Schrift'. Na terugkeer in Hallum, begon Frederik een schooltje om zijn nieuwverworven kennis uit te dragen.

Van Hathebrand, de stichter van het klooster bij Feldwerd, wordt vermeld dat hij als vijfjarig jongetje naar school gestuurd werd – welke blijft alweer in het midden – om opgeleid te worden tot geestelijke. Zo werd hij, aldus zijn hagiograaf, 'bekwaam geletterd in de wetenschap, en bracht het tot de eerbare rang van priester'. Vervolgens toog Hathebrand naar Utrecht, waar hij zich in het St. Paulusklooster tot Benediktijns monnik liet wijden. Pas nu was hij voldoende geëquipeerd om op zijn ouderlijk landgoed een klooster te stichten.

Emo, tenslotte, de eerste abt van het klooster Bloemhof, was ook al een studje. Toen hij zeven was deden zijn ouders hem naar de jonge kloosterschool van Hathebrands Benedictijnen in Feldwerd, en daar gaf hij vervolgens als vijftienjarige zelf weer les. Hij vertrok echter al gauw, samen met zijn broer Addo, voor een lange vervolgstudie aan de jonge universiteiten van Oxford, Parijs en Orléans. Na terugkeer werd Emo enige tijd parochieschoolmeester in Westeremden, totdat ook hij de roeping kreeg een kloostergemeenschap te beginnen.

Al deze drie stichters kregen nog voor 1200 hun eerste opleiding aan een school in het Friese gebied, en alle drie ook trokken ze voor hun vervolgstudie naar een instelling *om útens*, omdat er in de buurt zelf geen voorzieningen voor 'hoger' onderwijs waren. Alleen Emo had kunnen profiteren van een kloosterschool. Wat er al in de twaalfde eeuw beschikbaar was aan intellectueel leven naast de kannuniken en de pas gestichte kloosters, moet gezocht worden bij de stenen parochiekerken die het Friese landschap begonnen te sieren. In 1148 waren er bijvoorbeeld aan de Leeuwarder St. Vituskerk vier priesters, een pastoor en drie lagere geestelijken verbonden, genoeg, zo lijkt het, om tevens een vorm van opleiding te verzorgen. Het onderricht van de jongens, en later ook meisjes, bestond uit het lezen en schrijven van het Latijn, en het zingen van psal-

men en gezangen zodat ze met hun gouden stemmetjes de erediens ten luister bij konden zetten. Ook later als abt bemoeide Frederik zich actief met het onderwijs. Voor het pas door hem gestichte nonnenklooster Bethlehem – nu beter bekend van de Elfstedentocht als Bartlehiem – trok hij zelf leermeesters aan ‘die de meisjes moesten onderwijzen in het lezen en zingen’. Zo ingenomen was hij met hun vorderingen, schrijft zijn biograaf, ‘dat hij zelf de schrijfstiften en de [was]tafeltjes placht te brengen’.

Met de komst van de kloosters kwam er verandering in het intellectuele klimaat. Naast landaanwinning en landbouw, was onderwijs en studie een belangrijk aspect van het jonge Friese kloosterleven. Bij gebrek aan apart overgeleverde boekenlijsten, gunnen de kronieken en abtenlevens ons een belangrijk inzicht in de samenstelling van de eerste kloosterbibliotheken. In Mariëngaarde bezat men al vroeg in de dertiende eeuw werken van de klassieke dichters Persius, Juvenalis, Vergilius, Horatius en Ovidius, en van de prozaschrijvers in ieder geval van Cicero. De kerkvaders en latere theologen waren met enkele tientallen werken present, maar ook recente encyclopedische werken als de *Floridus Aspectus*. Dan zwijg ik nog van de diverse oudtestamentische bijbelboeken, evangeliën, psalters, liturgische boeken, prekenbundels, en exemplaren van de kloosterordes. Regelmatig verbleven Hallumer monniken in het moederklooster Steinfeld in de Eifel, om er boeken af te schrijven. Ook op andere wijze werd de boekenverzameling van Mariëngaarde vermeerderd. Bij zijn dood vermaakte de edelman Wybren van Blija enkele ‘heel fraaie boeken’ aan het klooster. We mogen op grond van deze schenking aannemen, dat er ook onder niet-geestelijken mensen waren die boeken bezaten, en dus konden lezen. En in de lijst van wonderen die worden toegeschreven aan Siard, de tweede abt van Mariëngaarde, vinden we de gelofte van de non Baukje Roorda om dat klooster maar liefst twaalf psalters te schenken als zij van haar tweedaagse koorts en genezen zou worden. Zo’n aanbod kon de heilige Siard blijkbaar niet weerstaan, want door zijn bemiddeling werd Baukje genezen.

Een minstens zo rijke klassieke en theologische verzameling als in Mariëngaarde werd ook door Emo bijeengebracht in de boekenkisten van het klooster Bloemhof. Niet alleen kopieerde hij zelf boeken tot in de late uurtjes, hij zorgde er ook voor dat nonnen leerden schrijven om zo de boekproductie te verhogen. Bovendien schreef hij zelf, behalve de kroniek, vele andere werken, in proza en poëzie. Naar men mag aannemen, zal ook het St. Bernardklooster in Aduard goed voorzien zijn geweest van allerhande boeken, al is er maar een schamel restant van overgebleven. In ieder geval was de abt van Aduard zo aantrekkelijk, dat de Engelse geleerde Richard van Boston de Universiteit van Parijs verruilde voor een leven als monnik daar. Van Mariëngaarde ging vooral een roep uit toen meester Frederik (niet te verwarren met de abt) er rond 1200 actief was. Van heinde en ver, uit heel Friesland en verder, kwamen klerken bedreven in de letteren en de vrije kunsten, om zich te laten onderrichten door Frederik. Door alle meesters werd hij de erudietste van alle erudieten beschouwd. Siard, de tweede abt van Mariëngaarde, was ook gebrand op het uitbreiden van de bibliotheek: ‘Hij spande zich in, boeken te schrijven voor algemeen gebruik door de broeders Eigenhandig ook voorbereide hij in zijn abtskamer katernen van perkament om er boe-

ken op te schrijven.' Niet alleen was Siard als schrijver productief, hij beheerste ook het voorbereidende werk.

Het bleven niet alleen de kloosterstichters die zich met het onderwijs van kinderen in de omgeving bezighielden. Op het belangrijke Lateraans Concilie van 1215 werd o.a. bepaald dat er aan elke parochiekerk een school verbonden moest zijn. Die maatregel zal ook zijn effect in het Noorden gehad hebben. Zo wordt er in 1232 melding gemaakt van Gerard, schoolmeester van Farnsum, bij Delfzijl. Ook elders werden schooltjes opgericht, zodat in de loop van de dertiende eeuw er steeds meer Friezen kwamen die de kunst van het lezen en schrijven onder de knie kregen.

Wie kwamen er nu in aanmerking voor dat onderwijs? Daarbij moeten we in de eerste plaats vooral denken aan kinderen van de politieke en economische bovenlaag, of, zoals ze in het Leven van abt Frederik genoemd worden, 'kinderen van edelen'. Abt Frederiks ijver om God te dienen ging zelfs zo ver dat hij ook 'de allerarmsten en geringsten onder het volk leerde lezen en schrijven'. Sommigen van dezen trokken bij hem het klooster in, anderen gingen, met hun nieuwe vaardigheid, weer naar huis. *En passant* krijgen we soms een blik op het succes van het onderwijs. De *Kroniek van Bloemhof* vermeldt rond 1280 dat de dochter van de deken van Loppersum, Teta (of zal ik Tytsje zeggen?) 'meer dan andere vrouwen uitblonk in de kennis der letteren'. Het was dus niet uniek meer aan het eind van de dertiende eeuw dat meisjes geschoold waren, maar wel hoe goed Teta daarin gepresteerd had. Nu moeten we niet vergeten, dat als iemand *litteratus* 'geletterd' genoemd wordt, dit betekent dat hij in het Latijn geschoold was. Dat Latijn maakte in de eerste plaats de liturgische diensten in kerk en klooster toegankelijk, maar verschaftte ook toegang tot geschriften van bredere educatieve en morele aard. Wanneer er in het jaar 1295 in de buurt van Slochteren een vete tussen twee groeperingen ontstaan is vanwege een doodslag, doet de abt van Bloemhof verwoede pogingen een gewapend treffen te voorkomen. Maar een van de aanvoerders, nota bene de voornaamste rechter uit de buurt, wil er niet van weten, en schreeuwt steeds: 'De ploegen staan klaar, de ploegen staan klaar', daarmee doelend op de gewapende groepen. De schrijver merkt vervolgens op:

Hij stelde zijn vertrouwen op het grote aantal mensen en niet op God. Toch had hij dit moeten bedenken, want deze man was thuis in de letteren (*competentis litteraturae*) en had een goed verstand, tenminste in de natuurlijke zin, en daarom had hij zijn vertrouwen in de Here moeten stellen Maar dat deed hij niet, en daarom verloor hij.

Hier zien we dus een voorname leek die geschoold was in het Latijn, en volgens de schrijver juist daarom beter had moeten weten.

Toch zal leesvaardigheid nog niet algemeen verbreid zijn geweest, zoals blijkt uit de *Brokmerbrief*, een handvest dat het rechtsverkeer in Brokmerland in het Fries vastlegde rond 1280. In de paragraaf getiteld 'Van rechtsbrieven' wordt bepaald dat iedere assistent van de vier rechters van dit district een exemplaar van de *Brokmerbrief* in beheer

moest hebben. Telkens wanneer een rechter dat boek nodig had, moesten ze hem die ter beschikking stellen. Het voorlezen eruit wordt echter niet door de rechters zelf gedaan, maar door een door hen gekozen priester. Priesters konden immers lezen, maar van rechters was dat blijkbaar zo zeker nog niet.

Lees- en/of schrijfvaardigheid worden overigens zelden expliciet als voorwaarde vereist voor een rechters- of bestuursfunctie, al zien we hier wel een ontwikkeling plaatsvinden. In de derde van de *Zeventien Keuren* wordt van de rechtsvinder, de *asega*, verwacht dat hij de keuren en de landrechten kent, althans zo staat het in de oudste versies van deze tekst. In een wat latere redactie wordt dit aangevuld met de vereiste dat hij ook het Pater Noster en het Credo kennen moet. Betekent die aanvulling nu, dat de man een goed christen moet zijn, of zit er meer achter? Je zou het haast denken, want meteen er achteraan volgt: 'omdat al het Friese recht geschreven is'. De implicatie is dus dat kennis van het Onze Vader en het Ik Geloof, geletterdheid veronderstelt. Dit blijkt nog duidelijker uit de zesde van de *Zeventien Keuren*. Bij betwist kerkelijk grondbezit, moeten zeven mannen onder ede vaststellen wie de rechtmatige eigenaar is, en aan die zeven worden zware eisen gesteld: ze mogen niet veroordeeld zijn geweest wegens meened, doodslag, ontucht, incest of enige andere overtreding waarop een kerkelijke boetedoening van 40 dagen staat. Bovendien moeten ze het Onze Vader en het Credo hebben geleerd. De tekst van een jongere redactie is weer iets uitgebreider. Volgens die traditie moeten de zeven mannen niet alleen het Pater Noster en het Credo kennen, maar ook *oen scrifte* 'in geschreven vorm', en wel omdat priesters en wijze lieden hun competentie dan niet bestrijden kunnen.

Latijn en Fries

Geletterdheid in deze periode kan onderverdeeld worden in twee vormen. De ene betreft de individuele geletterdheid die kan oplopen van eenvoudig lezen en schrijven tot hoogstaande geleerdheid. De andere is de zogenaamde pragmatische geletterdheid, d.w.z. het gebruik van het schrift voor praktische doeleinden zoals wetgeving, bestuur en beheer. Men noemt die laatste vaardigheid ook wel de 'functionele' of 'administratieve' geletterdheid. Voorbeelden van individuele geletterdheid zijn kloosterkronieken, abtenlevens en geleerde of geestelijke verhandelingen, terwijl de andere categorie bestaat uit oorkonden, brieven, wetten, rekeningen en dergelijke. Pragmatisch op kleine schaal is de boekhouding van de giften die abt Emo oplegde aan de dorpspastoors die aan zijn klooster verbonden waren, of de lijst van uitgeleende boeken die de bibliothecaris van Bloemhof moest bijhouden.

Voor de hele dertiende eeuw bleef men zich in de Friese gewesten voornamelijk van het Latijn bedienen voor wat betreft de producten van individuele geletterdheid. Maar ook in het ambtelijk verkeer blijft het Latijn de belangrijkste taal. Allereerst natuurlijk in contacten met instanties buiten Friesland, maar ook in brieven, overeenkomsten en verdragen tussen personen en instanties uit dezelfde regio, dus tussen instanties die Friestalig waren. De oudste overgebleven Friestalige oorkonde uit Westerlauwers Friesland dateert pas van 1329, uit de Ommelanden hebben we slechts een viertal Friese

oorkondes van vlak voor 1400, en uit het Oostfriesse gebied is er geen enkele overgeleverd.

De constatering dat het Latijn de boventoon blijven voeren, wil nog niet zeggen, dat er geen Friese nootjes in die geschriften te vinden zijn. Af en toe duikt er een Fries woord of een Fries zinnetje in op. Sommige van die woorden kennen we uit geheel Friestalige teksten, en zijn al opgenomen in de bestaande woordenboeken. Maar er zijn ook woorden, die nog niet geboekstaafd staan, en daarom van belang voor onze kennis van de Oudfriesse woordenschat. Nu de Fryske Akademy met voortvarendheid een ambitieus project is begonnen dat tot doel heeft een geheel nieuw Oudfries woordenboek op te stellen, is het zaak de aandacht te vestigen op deze zelden voor lexicografische doeleinden onderzochte bronnen.

Friese woorden in Latijnse teksten worden nogal verschillend behandeld. Soms worden ze aangepast aan de Latijnse grammatica met uitgang en al, alsof het gewone Latijnse woorden zijn. Zo lezen we regelmatig in oorkonden de frase *Nos aldermanni* ‘wij aldermannen’. Een *alderman* was een bestuurder van stad, dorp of streek, en de term werd in heel het Friese gebied gebezigd. Anders is het met *Nos greetmanni* ‘wij grietmannen’. Het woord *greetman* ‘grietman’ duidt typisch de functie van een Westerlauwerse bestuurder aan. Voor rangen of functies blijkt het überhaupt moeilijk een goed Latijns equivalent te vinden, of voelt men de behoefte het Latijnse woord nader te precisieren met de volkstalige term, zoals in *cum veridicis, wedmannis vulgariter nuncupatis* ‘met waarheidszeggere, gewoonlijk *wedmannen* genoemd’. Een *wedman* is een ambtelijke getuige. Andere lieden die een rol speelden in het rechts- en bestuursleven en als zodanig in Latijnse oorkondes genoemd worden, zijn de *tiuchga* ‘getuige’, de *athaman* ‘gezworene’ en de *skeppe* ‘bestuurder van een waterschap’. Het regelmatig ontbreken van een uitleg van deze Friese woorden moet wel bekendheid ervan veronderstellen bij de ontvanger van de oorkondes.

De grootste categorie van volkstalige woorden in Latijnse oorkondes betreft aanduidingen van plaats- en waternamen of andere opvallende punten in het landschap. Meestal worden die gemarkeerd met frases als *a vulgo vocatur* ‘door het volk genoemd’ of kortweg *dicitur* ‘geheten’. In een verdrag tussen Fivelgo en de stad Groningen uit 1258 bijvoorbeeld wordt melding gemaakt van *duas vias, quarum una Firemere sidwendene dicitur, altera Herebure sidwendene nuncupatur* ‘twee wegen waarvan de ene de binnendijk van Firamere heet, en de andere de binnendijk van Herebure genoemd wordt’. Een uitleg van *sidwendene* blijft achterwege.

Ook in de Latijnse kronieken en abtenlevens vinden we Friese woorden. Ik noem er een paar. Prior Godschalk, *cognomente goda brother* ‘bijgenaamd Goede Broeder’, komt ter sprake in het Leven van abt Sibrand. In het nonnenklooster Nazareth in Oostergo was lekebroeder Gerold *emptor ac venditor, quem in suo ordo kepere appellant* ‘inkoper en verkoper, die ze in zijn orde een “koper” noemen’. Eén keer citeert de schrijver van het Leven van abt Sibrand zelfs een heel zinnetje in het Fries. Dat is wanneer Sibrand een geschil tussen abt Emo van Bloemhof en Herderic, de proost van het klooster Schildwolde, heeft opgelost. Het volk dat toegestroomd was bij de ontknoping van deze

langdurige en hooglopende kwestie werd zo enthousiast over de succesvolle afloop, dat het Sibrand toeriep: *Alra monna selegest! Alra monna selegest!* ‘De gelukkigste van alle mannen’. Een vertaling in het Latijn wordt niet eens nodig geacht.

Kenners van het Oudfries onder u zullen al opgemerkt hebben dat met name de volkstalige woorden in de *Levens van de abten van Mariëngaarde* qua vorm geheel voldoen aan het klassieke Oudfries. De lange klinkers in *goda brother* worden niet aangegeven door een achtergevoegde <e>; de /ð/ wordt geschreven met <th>; *kepere* heeft nog niet zijn laatste -e verloren; in *alra monna selegest* is het woord voor ‘alle’ niet als *aller* of *alder* geschreven, zoals in teksten uit de veertiende of vijftiende eeuw; en tenslotte verradt de schrijver zijn Oostergoos dialect door *monna* te schrijven in plaats van *manna*. Het heeft er dus alle schijn van, dat de schrijver behalve met het Latijn, ook vertrouwd was met het geschreven Oudfries van zijn tijd.

Bij al die prominente aanwezigheid van het Latijn in het schriftelijk verkeer en in het kerkelijk leven, dringt de vraag zich op of er Fries in de kerk geklonken heeft. Ik denk dat die vraag positief beantwoord kan worden. Abt Jarich van Mariëngaarde vertaalde een aantal preken in het Latijn die hij in de moedertaal voor het gewone volk had uitgesproken – dus niet voor zijn kloosterbroeders – en schreef ze op in een boek. In het Fries preken is één ding, opschrijven in die taal was kennelijk voor Jarich een te grote barrière. Andersom bleek het Latijn wel eens een te hoge drempel te zijn als het er op aankwam. Dat was het geval bij het langslpende conflict met Herderic, van het klooster Schildwolde, over de rechtmatigheid van diens positie. In een vergadering, waarbij ook de abten van Mariëngaarde en Oldeklooster aanwezig zijn, laat abt Menko van Bloemhof een belangrijke brief voorlezen van het Generaal Kapittel van de orde in Prémontré. De tekst vervolgt: ‘nadat de brief was voorgelezen gaf abt Menko er in aanwezigheid van de proost en alle aanwezigen met zijn eigen woorden in de moedertaal uitleg aan.’ Menko moest dus in het Fries de puntjes op de juridische i zetten.

En hier komen we op een volgend probleem, het verschijnen van de eerste integrale teksten in het Fries. Dat zijn namelijk juridische teksten, teksten dus uit de sfeer van de pragmatische geletterdheid. Wie de handboeken erop naslaat, en nazoekt uit welke tijd die eerste Friestalige wetsteksten stammen, komt van een nogal koude kermis thuis. Als oudste teksten gelden unaniem de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. De *Zeventien Keuren* sommen op hoe de Friezen hun relatie tot de overheid regelen, en welk recht zij hebben op eigendom, vrijheid en vrede. De *Vierentwintig Landrechten* stellen vooral de rechten en plichten van de eigenerfde landbezitters vast. Drie factoren spelen een rol bij het bepalen van het tijdstip waarop deze rechtsregels tot stand gekomen zijn: de inhoud, de vastlegging in het Fries, en de datering van het handschrift waarin deze teksten voor het eerst zijn overgeleverd. Over dat laatste punt kan ik snel duidelijkheid verschaffen: het oudste handschrift dateert van ca. 1300, en stamt uit het oostelijke Rustringen.

Een nadere tijdsbepaling van de inhoud stuit echter op moeilijkheden. Er zijn diverse aanwijzingen dat sommige onderdelen van de *Keuren* en *Landrechten* terugreiken tot ver voor 1300. In beide rechtsbronnen is bijvoorbeeld sprake van invallende

Noormannen. We weten dat de Noormannen voor het laatst actief waren in de noordelijke kuststreken tussen 1000 en 1050. Omdat het geen zin heeft rechtsregels op te stellen voor wat niet als een reële bedreiging wordt gezien, kunnen die bepalingen dus niet veel later dan 1050 zijn opgesteld. Ook het voorkomen van bepaalde muntsoorten die rond 1200 in onbruik zijn, duidt op een ontstaansdatum van voor 1200 voor sommige bepalingen. Nu is het niet zo, dat die *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* in een keer zijn opgesteld. Het lijkt er eerder op dat ze langzamerhand zijn aangegroeid en dat het aantal bepalingen op een gegeven moment gesteld is. Afgaande op de jongste bepalingen, moet dat in de twaalfde eeuw zijn geweest. Wie die verzameling aangelegd en de aantallen gefixeerd heeft blijft onbekend, al is er wel over gespeculeerd.

Volgens de jongstleden oktober overleden rechtshistoricus Nicolaas Algra zouden in Westerlauwers Friesland *asega's*, d.w.z. rechtsfunctionarissen, in de elfde en twaalfde eeuw optekeningen van rechtsvoorschriften hebben aangelegd, die uit de praktijk waren ontstaan. Daarnaast zouden deze *asega's* de beschikking hebben gehad over historische bronnen waaruit ze konden opmaken dat de Frankische koningen wetten hadden opgesteld die voor de Friezen relevant waren. Zo'n hypothese is aantrekkelijk, maar Algra doet geen moeite om externe aanwijzingen voor een dergelijke gang van zaken aan te voeren die zijn veronderstelling hard kunnen maken. Algra zou twee punten moeten hebben aangetoond: (a) dat er in de elfde en twaalfde eeuw op bestuurlijk gebied lees- en schrijfactiviteiten waren in de Friese gebieden, en (b) dat dit in de volkstaal gebeurde. Voor zover ik heb kunnen achterhalen, was er echter in die streken zeker in de elfde en vroege twaalfde eeuw geen enkele wereldlijke instantie die over een archief met historische rechtsbronnen beschikte of die het optekenen van dit soort wetsteksten kon stimuleren. Laat staan, dat er privé-personen waren die zich bezighielden met lezen en schrijven. Als er al mensen konden schrijven, moeten die in de kringen van de geestelijkheid gezocht worden. Bovendien is er nog een veel belangrijker argument tegen Algra's aanname van optekenactiviteiten in de volkstaal op zo'n vroeg moment.

In de omringende landen, waarover we veel beter gedocumenteerd zijn, begon men pas rond 1200 zulke praktische teksten in de volkstaal op te schrijven. Recent onderzoek heeft aangetoond, dat de oudste Nederlandse administratieve tekst rond 1200 in Middelburg is vervaardigd, en dat met behoorlijke tussenpozen er pas vanaf 1250 sprake is van een toenemend gebruik van het Nederlands voor officiële documenten. Dit proces begint in Vlaanderen en rukt dan langzaam op naar het noorden. In de hele dertiende eeuw komen we wat de productie van dit soort documenten betreft niet noordelijker dan het klooster Egmond. Stedelijke instanties blijken hierbij het voortouw te nemen, waarna de kanselarijen van de graaf van Holland het voorbeeld langzaam volgen.

In het wat oostelijker gelegen Saksenland neemt de verschriftelijking van het Nederduits aarzelend een aanvang tussen 1220 en 1230, maar wel met een bestseller. Het is de *Saksenspiegel*, een uitgebreid rechtsboek, dat het landrecht en leenrecht van de Saksen vastlegt. Van de *Saksenspiegel* weten we dat hij is opgesteld door de edelman Eike

von Reggau tussen 1225 en 1235. De inhoud van het Saksische landrecht, zij het iets gesystematiseerd, berust voornamelijk op mondeling overgeleverd gewoonterecht. Iets later, en verder naar het noorden, in Denemarken, wordt in 1241 het recht van Jutland, de *Jyske Lov*, in de volkstaal opgesteld, en door Koning Valdemar II bevestigd. Ook dat recht bestaat vooral uit gewoonterecht zoals dat generaties lang van mond tot mond was overgeleverd.

Al deze codificerende activiteiten in de omringende gebieden van Friesland vonden plaats, enerzijds op last van of in de nabije omgeving van een besturend vorst, of anderzijds in administratief goed ontwikkelde stedelijke gebieden. In die entourages was voldoende schrijfpertijve aanwezig om zo'n onderneming mogelijk te maken. In de Friese gebieden daarentegen waren die randvoorwaarden, zeker in de vroege twaalfde eeuw, amper voorhanden. Steden waren er niet of nauwelijks, en bestuurlijk gezien vormden de Friese landen geen eenheid: ze moesten zowel een intern als een extern bestuur ontberen dat voor het hele Friese gebied gold. De enige ge-oliede bestuurlijke organisatie die er was, was de kerkelijke.

Een fijnmazig netwerk

Hoe kunnen we dan verklaren dat ondanks die bestuurlijke versnippering de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* toch algemeen ingang hadden gevonden aan het eind van de dertiende eeuw van het Vlie tot aan de Wezer? Het is opvallend dat ondanks het feit dat groot-Friesland tot verschillende bisdommen en verschillende politieke invloedssferen behoorde, er toch het besef heerste dat men deel uitmaakte van één volk. Wanneer de Friezen, vaak uit ver van elkaar verwijderde districten, in de elfde en twaalfde eeuw deelnemen aan de kruistochten – en dat deden ze vaak en in groten getale – dan blijken ze elkaar telkens op te zoeken en als één groep te opereren. Dat besef tot één volk te horen kan ook afgeleid worden uit de stichtingen van dochterkloosters vanuit de eerste kloosters. Men zoekt en vindt steeds een geschikte plek elders binnen de Friese grenzen. Zo wordt vanuit het Westerlauwerse Mariëngaarde rond 1175 een klooster gevestigd in Kloosterburen in het Oosterlauwerse Hunsingo, dat op zijn beurt een filiaal begint in Aland, in Brokmerland. Het Westerlauwerse klooster Klaarkamp sticht een dochterklooster in Aduard, dat weer moederklooster wordt van het klooster Ihlow in Brokmerland. De Benedictijn Hathebrand sticht vanuit Feldwerd een klooster in Meerhusen, eveneens in Brokmerland; het klooster van Dokkum start een dependance in Barthe in Moormerland.

Die oostwaards gerichte beweging binnen het groot-Friese gebied kan niet toevalig zijn: men heeft kennelijk het makkelijkst ingang bij stamverwanten. Er blijkt ook intern-Fries kruisverkeer te bestaan tussen de diverse kloosters. Onder abt Sibrand van Mariëngaarde diende prior Menold, 'afkomstig uit Friesland ten oosten van de Lauwers', misschien omdat abt Sibrand zelf ook verwanten had in Fivelgo. Broeder Geltate van het klooster Schildwolde in Fivelgo genoot enige tijd een opleiding in Mariëngaarde, terwijl de eerste abt van het Oostfriese Barthe afkomstig was uit Dokkum. Dergelijke individuele verplaatsingen van vooraanstaande kloosterlingen

droegen bij tot het intensiveren van de intern-Friese netwerken. De band tussen moeder- en dochterklooster hield ook in, dat de abt van het moederklooster, in gezelschap van een of meer broeders, regelmatig een visitatiebezoek aan de dochterinstelling bracht. Bij zulke gelegenheden zullen stellig nieuwtjes uitgewisseld zijn, en, als de bibliotheek geïnspecteerd werd, zal er gewezen zijn op lacunes, en zal er van de mogelijkheid gebruik zijn gemaakt om boeken uit te wisselen of af te (laten) schrijven. De Hallumer schrijver van het *Leven van abt Ethelger* vertelt in ieder geval dat hij de boeiende kroniek van het klooster Schildwolde heeft gelezen.

Ook op ander terrein zien we veel verkeer. Dikwijls werden de abten ingeschakeld om regionale of interregionale geschillen tot een goede oplossing te brengen. Abten namen in Friesland de rol in die elders door de graven werd vervuld. Door hun positie als vertegenwoordiger van gemeenschappen met grootgrondbezit en door hun kennis van het kanonieke, het Romeinse en het inheemse recht waren ze daartoe ook bij uitstek geschikt. Een eerste blijk van zo'n verzoenende rol vinden we in een oorkonde uit 1226, waarin beschreven staat dat de abt van Dokkum en de prior van het naburige Klaarkamp in het Fivelgoër Loppersum betrokken zijn als scheidsrechters bij het oplossen van een plaatselijk geschil. Bij het tekenen in 1276 van een verzoening tussen de bisschop van Münster en de Oostfriese districten Emsingo en Brokmerland waren de abten van de kloosters uit Emsingo, Brokmerland, Reiderland en Oldambt als bemiddelaars aanwezig. En als er, in 1338, tussen de stad Groningen en de Friese landen een verdrag gesloten wordt, zijn maar liefst 17 abten, 9 proosten, 2 commandeurs, 4 dekens en 1 prior, plus nog wat pastoors, uit Westerlauwers Friesland en de Ommelanden aanwezig, een waar feest van Friese ontmoeting.

Het blijft niet bij die geestelijken. Interne politiek-bestuurlijke banden blijken er te zijn in het Verbond van Opstalsboom, waar al voor 1200 jaarlijks afgevaardigden van de diverse gebieden uit Oosterlauwers Friesland bijeenkwamen om rechtszaken af te handelen, en waar in 1323 ook Westerlauwers Friesland zich voor enige tijd bijvoegde. Als we al deze contacten en bijeenkomsten van geestelijken en leken overzien, kunnen we niet anders constateren, dan dat de intern-Friese communicatielijnen aardig intensief waren.

De datering van de oudste Friese rechtsteksten

Ik kom tot mijn laatste punt. Wanneer begon de verschriftelijking van het Friestalige recht? Voorzover we kunnen afgaan op gedateerde stukken, moet dat optekenproces rond 1250 zijn begonnen. In dat jaar namelijk stelden de rechters en bestuurders van het district Langewold regels vast voor het rechtsverkeer in het Fries. Twee jaar later gebeurde dat met de *Keuren van Hunsingo*. Uitdrukkelijk staat in dat laatste stuk vermeld dat de abten van alle vier de kloosters uit Hunsingo aanwezig waren bij de optekening ervan. Het bleef dan niet bij één exemplaar. We zagen al dat er voor de rechters in Brokmerland vier exemplaren van de *Brokmerbrief* aanwezig moesten zijn. Een vijfde exemplaar, waarvan de tekst beslissend was, werd gedeponneerd in het klooster. Een soortgelijke procedure gold de Friestalige keuren van het Westerlauwerse district

Wininge uit ca. 1275. Daarin wordt bepaald, dat er zeven afschriften van die keuren gemaakt moesten worden, 'het ene precies als het andere'. Elk van de zes grietmannen krijgt er een in zijn beheer; het zevende echter moet naar het klooster Bethlehem gebracht worden, achter vaste sloten opgeborgen, en met drie sleutels afgesloten. Twee van de drie sleutels circuleren volgens vast patroon onder de grietmannen, terwijl de derde sleutel in Bethlehem blijft, zodat, volgens de tekst, 'niemand het zevende exemplaar kan vervalsen'. Dat blijft de gezaghebbende tekst. Zo'n gang van zaken laat duidelijk de voortgang van de verschriftelijking in Friesland uitkomen.

In de zoëven genoemde *Keuren van Hunsingo* wordt overigens verwezen naar een artikel uit de *Vierentwintig Landrechten*. Dat duidt erop, dat er in Hunsingo een exemplaar van dat document aanwezig moet zijn geweest, en dus ouder moet zijn dan 1252. Hiermee raken we dan het moeilijkste probleem: de datering van de algemene Friese rechtsteksten, de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. Zoals ik al eerder zei, worden die rechtsbronnen in de vakliteratuur, althans gedeeltelijk, gedateerd op de elfde eeuw. Nu is het zo, dat die datering vooral op rechtshistorische en numismatische gronden is gebaseerd, d.w.z. men heeft steeds naar de inhoud van de bepalingen gekeken. Daar komt bij dat men, onder invloed van de Romantiek, de neiging heeft gehad steeds een zo vroeg mogelijke datering te kunnen vaststellen, om de eerbiedwaardige ouderdom van het Friese recht te benadrukken. In die ijver heeft men zich nooit afgevraagd, welke randvoorwaarden vereist zijn om zulke teksten op schrift te stellen, laat staan om dat in de volkstaal te doen.

Naar ik hoop aangetoond te hebben, kan optekening in het Fries nooit veel eerder hebben plaatsgevonden dan op zijn vroegst kort na 1200. Zelfs dat is nog royaal, wanneer men het gebruik elders van de volkstalen voor dit genre in aanmerking neemt. Pas in de loop van de dertiende eeuw zien we de verschriftelijking van het recht in groot-Friesland snel toenemen. Dan zijn er ook de noodzakelijke netwerken waarlangs deze teksten zich konden verspreiden. Dat de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, en ook andere rechtsteksten, soms zulke archaische trekken vertonen qua taal, stijl en inhoud, komt door het feit dat ze van generatie op generatie mondeling zijn overgeleverd. Met die Friese teksten is het niet anders dan met de *Saksenspiegel* uit 1230 en de Deense *Jyske Lov* uit 1241. Ook zij legden overoud, mondeling overgeleverd recht voor het eerst in de volkstaal op schrift vast. Dat de Friezen hetzelfde deden is allereerst een uiting van het groeiende besef dat het belangrijk is rechtsregels te codificeren, en daardoor te objectiveren. Dat besef werd zeker ook gevoed door de steeds intensievere bestudering van het Romeinse en kerkelijke recht aan universiteit en in klooster. Pieter Gerbenzon heeft aangetoond hoe verbluffend goed abt Emo van Bloemhof al thuis was deze materie. Mannen als Emo zullen geweest hebben op de noodzaak om het recht op te tekenen. Bovendien kan de drang om het recht schriftelijk vast te leggen mede verklaard worden uit de Friese politieke situatie in de dertiende eeuw. In het graafloze Friesland was het belangrijk om toch aan te kunnen tonen dat het aan recht en bestuur niet ontbrak. Optekening in de volkstaal was vooral ook een daad van zelfbevestiging. Vandaar dat de proloog op de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* zo

nadrukkelijk begint met de woorden: *Hir is eskriven*: ‘Hier is geschreven’. Wie mocht twifelen in de dertiende eeuw aan de afwezigheid van geschreven recht in Friesland, kon met de stukken het tegendeel aangetoond worden. Het stond er, zwart op wit.

Aan het einde gekomen van mijn rede, wil ik graag enkele woorden van dank uitspreken.

Yn it foarste plak jildt dat Jimme, Bestjoer fan de Fryske Akademy en Kuratoaren fan dizze bysûndere learstoel. Jimme hawwe my beneamd op foardracht fan de Fakulteit der Letteren ûnder it foarsitterskip fan prof. Wim Blockmans, en mei dy beneaming wolle Jimme ek noed stean foar it yn stân hâlden fan in fyftich-jier âlde tradysje. De relaasje tusken Fryslân en Leien is lykwols folle âlder en duorjender. Krekt as de hjoeddeistige Rector Magnificus, prof. Douwe Breimer, wie ús earste Rector, Pieter Tjeerts, in Fries. Myn beneaming sjoch ik dan ek as in eare en tagelyk as in ferantwurdlikheid. Mei de beheinde mooglikheden dy’t de 0,1 fte-oanstelling (in heale dei) my jout, sil ik war dwaan de wittenskiplike stúdzje fan it Frysk yn Leien it plak te jaan dy’t it fertsjinnet.

Waarde collega’s van de Faculteit der Letteren,

Ik ben geen nieuweling voor u, maar mijn opdracht biedt mij wel de mogelijkheid een nieuwe dimensie te geven aan mijn participatie in bijvoorbeeld de vakoverschrijdende colleges. De samenwerking met de twee Leidse onderzoeksinstituten Pallas en het Centrum voor Linguïstiek hoop ik onverminderd voort te kunnen zetten. Ook wil ik de Opleiding Nederlands, waar mijn leerstoel is ondergebracht, dank zeggen voor de plezierige ontvangst van een buurman. Mijn kamer blijft immers in de vleugel van de Opleiding Engels, en dat kon minder, om het met een noordelijk understatement te zeggen.

Hooggeleerde Breuker, bêste Flippus, grutte stalke,

Doe’t ik noch as Grinzer studint in jier yn Oxford tahâlde en op it oanrieden fan prof. Nils Århammar kontakt mei dy socht yn ferbân mei myn skripsje oer Friezen yn Angelsaksysk Ingelân, koe ik net tinke dat ik ea dyn opfolger wurde soe hjir yn Leien. Njonken de heechlearde Wybren Jan Buma silliger hasto sûndermis dejinge west dy’t my de betsoening fan de Fryske taal en kultuer sjen litte hat. Dêrfoar, en foar dyn rie en die, woe ik dy tank sizze.

Waarde collega’s Frisisten in den lande,

Leiden is maar een kleine voorpost vergeleken bij Groningen, Amsterdam en de Fryske Akademy. Ik hoef niet te zeggen dat ik uitzie naar een goede samenwerking, want die is er al jarenlang op individueel vlak geweest. Wel spreek ik de wens uit, dat die samenwerking nu ook op officieel niveau vruchtbaar mag blijken.

Dames en heren studenten en promovendus,

In het jaar dat achter mij ligt, ben ik onder de indruk gekomen van uw nieuwsgierigheid en inzet. Het is een wijdverbreid vooroordeel in ons land, dat je Fries zou moeten zijn om het Fries te willen bestuderen. Niets is minder waar, zoals u aan mij gemerkt zult hebben. U zult ook gemerkt hebben dat mijn liefde vooral uitgaat naar de historische kant van de Friese taal en cultuur. Ik hoop u iets van die liefde te kunnen overdragen. Dat jij, Han Nijdam, per 1 januari je spannende NWO-onderzoek naar het lichaam in de Oudfriese wetten verplaatst van Leiden naar de Fryske Akademy, omdat je daar de coördinatie van het nieuwe Oudfriese woordenboek op je gaat nemen, is een verlies voor mij, maar bestendigt de samenwerking tussen Leiden en Ljouwert.

Dat mijn vader deze dag niet meer en mijn moeder hem, om gezondheidsredenen, niet kan meemaken, stemt mij verdrietig. Ik kan niet met de zestiende-eeuwse Kamper stadssecretaris Reinier Bogerman zeggen, dat mijn moeder mij Fries heeft geleerd. Wel hebben mijn vader en moeder me grote liefde bijgebracht voor w/Woord en s/Schrift, voor taal en tongval, in verleden en heden. Ik spreek graag mijn blijde dankerkentenis uit voor de nimmer aflatende inzet die zij hebben getoond voor de, soms turbulent verlopende, scholing die mij vandaag hier heeft gebracht.

Tenslotte, lest best. Jou, Wineke, ben ik dankbaar niet het minst voor je kritische zin die mij vaak bij de les heeft gehouden, zowel als wetenschapper als echtgenoot en als huisvader.

Ik haw it sein / Ik heb gezegd.